

Людмила Гнатенко,

канд. філол. наук,
ст. наук. співробітник НБУВ

«Славянская палеографія» С. М. Кульбакіна

У статті йдеться про маловідому і малодосліджену у славистиці студію С. М. Кульбакіна «Славянская палеографія», написану в 20-х роках ХХ ст., а опубліковану лише у 2008 р. Авторка наголошує, що розвідка відомого вченого з глаголичної палеографії й до сьогодні не втратила свого значення, є однією з найкращих узагальнювальних праць з цієї проблематики, хоча й потребує сучасного науково-критичного осмислення та уточнення палеографічних даних.

К л ю ч о в і с л о в а : С. М. Кульбакін, слов'янська палеографія, І. В. Ягич, глаголичне письмо, датування.

Видатний славіст, палеограф, мовознавець, педагог Степан Михайлович Кульбакін народився 28 липня у Тифлісі (нині м. Тбілісі) у сім'ї міщанина. Закінчив Тифліську гімназію із золотою медаллю, навчався (1892–1896) на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету в Одесі, де здобув диплом 1-го ступеня. Після закінчення вишу був залишений для написання роботи на здобуття звання професора. У цей час С. М. Кульбакін вивчає давні слов'янські глаголичні та кириличні писемні пам'ятки у бібліотеках і архівах Російської імперії. А перебуваючи в науковому відрядженні закордоном, велику увагу приділяє сучасним слов'янським мовам та їх діалектам.

З 1900 р. вчений обіймає посаду приват-доцента Новоросійського університету. 1903 р. С. Кульбакін взяв шлюб з Т. Шарахович. Мав гарну родину, в якій виховувалося троє дітей. Дружина стала для вченого і вірним другом, і помічником (вона допомагала чоловікові у написанні праць, оскільки, після перенесеної хвороби, він був частково паралізований). У 1904 р. С. Кульбакін переводиться на роботу до Харківського університету, де свого часу викладали провідні вчені, професори-філологи: І. Срезневський, М. і П. Лавровські, О. Потебня. Спочатку він працює доцентом, потім професором на кафедрі слов'янської філології (1908–1919), читає лекції на Вищих жіночих курсах (1911–1919), у Народному університеті, відкритому Харківською міською думою у 1917 р.

За кандидатське дослідження проблем, пов'язаних з глаголицею та кирилицею, С. Кульбакін був нагороджений золотою медаллю, а за магістерську дисертацію «К истории и диалектологии польско-

го языка» (1903) та докторську дисертацію «Охридская рукопись Апостола конца XII века» (1908) він отримав академічні премії імені О. Котляревського, імені М. Ахматова, а також вчений ступінь доктора філології. У 1919 р. став членом-кореспондентом Російської академії наук.

Ще з дореволюційних часів у Харківському університеті існувала досить потужна школа славістів. Її представники І. Срезневський і В. Григорович заклали основи школи славістів у Петербурзі, Казані, Одесі. С. Кульбакін був типовим представником московської лінгвістичної школи Ф. Фортунатова, свого наукового керівника. Він брав активну участь у діяльності Харківського історико-філологічного товариства. Друкувався у часописах «Славянский край», «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», «Известия Петербургского благотворительного общества» та ін.

Вчений притримувався ліберально-демократичних поглядів, але політичною діяльністю не займався. Революцію 1917 р. не сприйняв. У 1919-му, після звільнення військами генерала Денікіна Харкова від більшовиків, був обраний від безпартійних гласним Харківської міської думи, проте згодом покинув місто. Його від'їзд був пов'язаний з тим, що упродовж 1917–1920 рр. у Харківському університеті постійно точилася боротьба між прихильниками російської орієнтації та українського курсу, до якого належав С. Кульбакін.

У 1920 р. вчений емігрував із сім'єю до Югославії, куди тоді поїхало багато відомих діячів науки, культури, зокрема, професор-славіст Харківського університету Л. Погодін. С. Кульбакін працює на професорських посадах у провідних універси-

татах, спочатку в Скоп'є (нині столиця Македонії), а з 1924-го – у Белграді (на той час столиця Королівства сербів, хорватів і словенців, а нині столиця Сербії), де став професором богословського факультету. Його обирають членом-кореспондентом (1921), дійсним членом Сербської Королівської академії наук (1925). Помер вчений 22 грудня 1941 р. у Белграді, похований на Новому кладовищі.

Основні праці вченого присвячено реконструкції праслов'янської та старослов'янської мов, історії сербсько-хорватської мови, історії української мови, польської акцентології та ін.

С. Кульбакін залишив значний науковий доробок, монографічні праці, підручники, посібники, статті. Він належав до провідних тогочасних дослідників старослов'янської («давньоцерковнослов'янської») мови. Працями зі старослов'янської мови вчений фактично створив самостійну наукову дисципліну [6]. Ним уперше у вітчизняному слов'янознавстві було здійснено порівняльно-історичний аналіз фонетики та морфології даної мови, результати дослідження знайшли своє відображення у ґрунтовній студії «Древнецерковнославянський язык» (російською мовою), яка була схвально сприйнята в наукових колах. Праця виходила трьома виданнями (1911, 1913, 1917), перекладалася на чеську, сербську та французьку мови. У 1915 р. була видана «Грамматика церковно-славянського языка по древнейшим памятникам» (перевідавалася у 2005 р. та 2013-му). 1929 р. у Парижі з'являється французькомовна книга, присвячена старослов'янській мові.

Учений досліджував і видавав старослов'янські пам'ятки. Ціла низка його розвідок присвячена окремим явищам слов'янських мов: «Хиландарские листки. Отрывок кирилловской письменности XI века» (1900), «Лексика Хиландарских отрывков XI века» (1901), «Спирант V в славянских языках» (1905), «Историческое развитие и современное состояние славянского языкознания» (1906), «Сербский язык» (Полтава, 2-е изд., 1917), «Охридская рукопись Апостола конца XII века» (1907), «Акцентска питања» (Београд, 1921), «Краткая сербская грамматика для русских» (2-е изд., 1922), «Кирило і Мефодій та їх діяльність» (1922), «Du classement des manuscrits dits moyen-bulgares» (Skorpje, 1923), «Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу» (Сремски Карловици, 1925), «Про мову Кирила і Мефодія» (1925), «Зредуковані в Сінайському псалтирі»

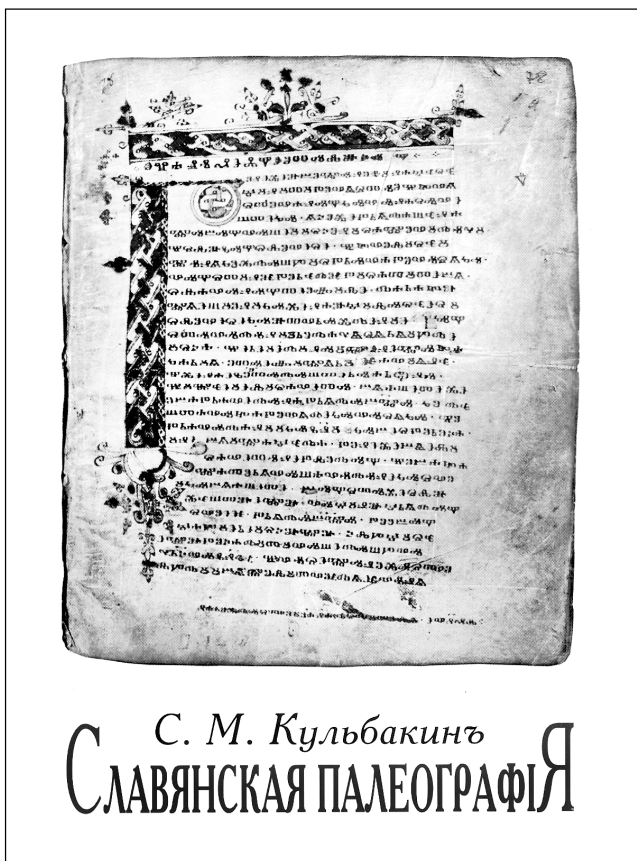
(1925), «Mluvnicka jazyka staroslavenskeho. Z rukopisu prelozil V. Havranek» (1928), «Le vieux slave» (1929), «Про лексичний склад старослов'янської мови» (1930) та ін.

Велику увагу С. Кульбакін приділяв вивченню української мови. У 1919 р. він видає монографічну студію російською мовою «Украинский язык. Краткий очерк фонетики и морфологии», в якій відстежується розвиток фонетичних, морфологічних явищ, розглядаються шляхи запозичення української лексики. Досліджуючи історію української мови, вчений виходив з того, що українська мова одна з розвинутих мов, яка має два різновиди: літературно-писемний, в основі якого лежить київсько-полтавська говірка, і діалектно-розмовний, у якому він виділяв три наріччя: південне, північне, карпатське. Ним було складено «Карту украинского языка», яка засвідчує межі поширення української мови на час написання книги. Дослідник українську мову ставив на досить високий щабель серед розвинутих слов'янських мов. Незважаючи на поширене у той час використання в славистиці терміна «малоруська мова», вчений віддавав перевагу іншому – «українська мова».

Особливе місце у творчості С. М. Кульбакіна займає розвідка «Славянская палеографія». З невідомих причин студія не була завершена вченим, однак вона й до сьогодні зберігає свою актуальність і є однією з найкращих узагальнювальних праць з цієї проблематики.

Рукописні матеріали, підготовлені автором ще у 20-х роках ХХ ст., були опубліковані лише у 2008 р. (*Кульбакинъ С. М. Славянская палеографія / С. М. Кульбакинъ ; приред. Г. Јовановић, Р. Ковачевић ; Институт за српски језик САНУ. Старословенистички одсек. – Београд : Институт за српски језик САНУ, 2008. – 170, 76 с. : ил. [3].*)

Підготовлене Інститутом сербської мови САНУ, за сприяння вчених Сербії і Росії, видання має непересічне значення. Рукопис опубліковано повністю й саме так, як його готував до видання автор. Зокрема, ним був підготовлений машинопис розділу з дослідження глаголичного письма. У виданні після авторського тексту розміщено статтю про життя та діяльність вченого (Г. Јовановић, с. 05–013), рецензію на монографію (А. Турілов, с. 014–026), статтю про історію написання та долю рукопису (Р. Ковачевић, с. 027–029), список праць вченого 1898–1939 (Н. Ђорђевић, с. 032–040), про дане видання (с. 041–042), особисті фото вченого та титульні аркуші з його книг.

С. Кульбакін писав студію зі слов'янської палеографії у 20-х роках ХХ ст., будучи вже відомим славістом, мовознавцем, археографом, палеографом. Свого часу він багато уваги приділяв дослідженню глаголичних пам'яток, питанням походження глаголичного й кириличного письма. Основою для написання палеографії став джерельний матеріал, зібраний вченим особисто упродовж 1901–1903 рр. При написанні палеографії, живучи в Сербії, вчений не мав змоги користуватися російськими книгосховищами і залучати нові джерела, які сприяли б більш повному висвітленню палеографічного матеріалу.

Основна частина Палеографії мала складатися з розділів, присвячених дослідженню письма пам'яток, написаних глаголицею та кирилицею. Повністю були написані передмова та розділ, у якому досліджувалась глаголична писемність до другої половини ХVI ст. Автором текст розділу був доведений до стадії машинописного біловика, з деякою коректурою, зробленою для німецькомовного видання. Робота над розділом, присвяченим кирилиці, була тільки розпочата (написано три з половиною рукописні сторінки), і невідомими залишаються хронологічні рамки дослідження. Її призупинення, можливо, було спричинене виходом у світ книги Є. Карського «Славянская кирил-

ловская палеография» (1928) [2], написаної на основі його попередньої праці «Очерк славянской кирилловской палеографии» (1913) [1]. Саме матеріалами останньої і користувався С. Кульбакін. До книги вчений пропонував внести також низку знімків із рукописів. Було сформовано їх список.

Опублікована «Славянская палеография» С. Кульбакіна, як наголошує у рецензії на книгу А. Турілов, є частиною його, без перебільшення, грандіозного задуму – узагальнюючої праці, присвяченої палеографії обох слов'янських систем письма: глаголиці й кирилиці. У разі його здійснення у повному обсязі, переконаний рецензент, ми мали б справу з непересічним явищем, оскільки всі існуючі авторські праці <...> розглядають лише одну із цих писемних традицій, пов'язану з південнослов'янським або зі східнослов'янським регіоном, часом обмежуючи її хронологічно [5, с. 14]. А. Турілов, відштовхуючись від сучасних наукових даних зробив уточнення і корегування окремих положень Передмови та наявного розділу. При цьому вказувалось, що «основний розділ книги, присвячений історії глаголиці, є, по суті, детальним аналізом «Глаголического письма» І. Ягича [9] <...>, своєрідною розгорнутою рецензією, написаною півтора десятиліть тому. Не зосереджуючись на питанні, хто більш точний (критик, чи той, кого критикують) стосовно датування конкретних рукописів, потрібно зауважити, що зіткнення думок, альтернативних рішень для такої складної проблеми, як хронологія глаголичного письма (де до ХІ–ХІІ ст. зовсім були відсутні датовані пам'ятки, а до середини ХІV ст. вони обмежуються епіграфічними текстами), без сумніву, мають сприяти виробленню більш об'єктивних критеріїв» [5, с. 17].

С. Кульбакін залучив до дослідження матеріали відомих і доступних йому, за різними джерелами, 78 глаголичних пам'яток. Їх датування подано за палеографічними та графіко-орфографічними ознаками. На цій основі проведено й критичний палеографічний аналіз праці І. Ягича «Глаголическое письмо». У студії використано й інші роботи І. Ягича – статті та публікації глаголичних пам'яток: «Четыре критико-палеографические статьи» (1884) [8], «Памятники глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями» (1883) [7], «Guattuor evangeliorum codekx glagoliticus, olim Zographensis nune Petropolitanus» (1879) [10], «Glagolitica. Würdigung neuntdeckter Fragmente» (1890) [11] та ін.

Вчений вважав теорію грецької основи глаголиці, яка була запропонована в ті часи, «найбільш правдоподібною, як тому, що інші теорії, зокрема й теорія латинського курсиву, зовсім не переконливі в самих своїх зіставленнях, так і тому, що теорія грецького курсиву краще всіх інших відповідає загальному історико-палеографічному принципу» [3, с. 65]. І поява роботи І. Ягича була, як відзначив Кульбакін, на часі, оскільки вона дає «більш правильне визначення теорії грецького курсиву як основи глаголиці, зіставивши глаголичні накреслення в древнішій їх формі з грецькими курсивними знаками VIII, IX, X століть» [3, с. 57].

С. Кульбакін і І. Ягич по-різному підходили до періодизації глаголиці та поділу пам'яток на групи. С. Кульбакін глаголичні пам'ятки розподіляв на групи за походженням у встановлених ним хронологічних рамках, за історією розвитку глаголиці в південних слов'ян: 1) південнослов'янська глаголиця XI ст.; 2) чеська глаголиця кінця XI ст.; 3) македонська глаголиця XII ст.; 4) сербсько-хорватська глаголиця XII ст.; 5) хорватська глаголиця XII і наступних століть [3, с. 88]. При цьому він зауважував, що для вивчення руського типу глаголиці ще недостатньо зібрано матеріалу [3, с. 89]. Учений указував, що «глаголиця різних груп пам'яток, встановлених вище, не однакова за типом: одні пам'ятки писані круглою глаголицею, інші – більш або менш кутастою. Важко цю відмінність загального типу пов'язати з хронологічним групуванням пам'яток або їхньою регіональною локалізацією за одним лише винятком: пізніша хорватська глаголиця XIII і наступних століть представляє саме кутастий тип письма. І. Ягич [9, с. 121] зробив спробу подати групування глаголичних пам'яток, ґрунтуючись на різниці типу письма і водночас враховуючи древність і місце створення пам'ятки. Але цю спробу С. Кульбакін вважав невдалою [3, с. 90], що й було послідовно розглянуто вченим у процесі аналізу конкретних пам'яток.

Учений наголошував: «якщо не брати до уваги пізню хорватську глаголицю кутастого типу, то решту глаголичного матеріалу можна поділити як у Ягича, на такі групи: А. Древніший не зовсім круглий почерк письма (у межах моравсько-панонських і прилеглих до них сусідніх країн). Сюди Ягич відносить Київський Місал і Празькі уривки. В. Перехідний кутасто-круглий тип письма: Збірник Клоца. С. Цілком круглий почерк (походженням з Македонії та сусідніх країн): Ассеманієве Євангеліє, Зографське Євангеліє,

Маріїнське Євангеліє. Д. Древній не зовсім круглий почерк глаголиці (македонсько-болгарського походження): Синайський Псалтир, Синайський Євхологій ... Є. Древніший хорватський почерк глаголиці круглого або напівкруглого письма» [3, с. 90]. При цьому С. Кульбакін зазначає, «що між поданими Ягичем визначеннями типу письма («не зовсім круглий», «перехідний кутасто-круглий», «древній не зовсім круглий») неможливо провести межу». Він також зауважує, що групування Ягича відокремлює одну від іншої пам'ятку з подібними діалектними рисами, які виникли приблизно в одній області, і поєднує пам'ятки, які у цьому сенсі є досить різнорідними. Не додає воно і в хронологічному вимірі [3, с. 91].

Терміни «древніша глаголиця» і «пізніша глаголиця» вперше були запропоновані в палеографічній класифікації І. Ягичем [4, с. 62]. У сучасних дослідженнях палеографічний аналіз глаголичних рукописів ґрунтується на традиційному, встановленому І. Ягичем, розмежуванні глаголиці на кутасті і круглі глаголичні почерки.

Не вдаючись до оцінки палеографічної та графіко-орфографічної атрибуції древніх і середньовічних глаголичних пам'яток, досліджених С. Кульбакіном, І. Ягичем, необхідно відзначити, що «Славянская палеографія» С. Кульбакіна потребує сучасного науково-критичного осмислення кодикологічних, палеографічних та графіко-орфографічних даних.

І все-таки «Славянская палеографія» С. Кульбакіна, особливо, що стосується хорватської глаголиці, й до сьогодні залишається, разом із палеографією Й. Вайса (1932) [12], одним із неперевершених досягнень у галузі глаголичної палеографії. Після часу їх написання не було опубліковано ні підручника, ні іншої узагальнюючої монографічної студії з цієї проблематики.

Список використаних джерел

1. Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. Лекции, читанные в 1912–1913 акад. году / Е. Ф. Карский. – Варшава : Типогр. Варшавского учебного округа, 1913. – 211 с.
2. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография / Е. Ф. Карский. – Л. : Изд. АН ССР, 1928. – XII, 494 с.
3. Кульбакинъ С. М. Славянская палеография / С. М. Кульбакинъ ; приред. Г. Јовановић, Р. Квачевић ; Институт за српски језик САНУ. Старословенистички одсек. – Белград : Институт за српски језик САНУ, 2008. – 170, 76 с. : ил.
4. Миронова Т. Л. Хронология старославянских и

древнерусских рукописных книг X–XI вв. : [Монография] / Т. Л. Миронова. – М. : Рус. кн., 2001. – 403, [11] с. : табл., факс.

5. Турилов А. А. О «Славянской палеографии» С. М. Кульбакина / А. А. Турилов // *Кульбакинъ С. М. Славянская палеография* / С. М. Кульбакинъ ; приред. Г. Јовановић, Р. Ковачевић ; Институт за српски језик САНУ. Старословенистички одсек. – Белград : Институт за српски језик САНУ, 2008. – С. 14–26.

6. Широкопад С. Х. Кульбакин Степан Михайлович / С. Х. Широкопад // *Українська мова : Енциклопедія*. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 263.

7. Ягич И. В. Памятники глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями / И. В. Ягич. – СПб, 1883. – XX, 607 с., 2 табл.

8. Ягич И. В. Четыре критико-палеографические

статьи / И. В. Ягич : Прил. к отчету о присуждении 18-й Ломоносов. премии за 1883 год. С 3-мя литограф. табл. – СПб, 1884. – 191 с.

9. Ягич И. В. Глаголическое письмо / И. В. Ягич // *Энциклопедия славянской филологии* / Изд. отд. рус. яз. и словестности Имп. Акад. Наук, под ред. И. В. Ягича. – Вып. 3 : Графика у Славян. – СПб, 1911. – С. 51–262, табл. 36.

10. Jagić V. Guattuor evangeliorum codekx glagoliticus, olim Zographensis nune Petropolitanus / V. Jagić. – Berolini, 1879.

11. Jagić V. Glagolitica. Würdigung neuntdeckter Fragmente / V. Jagić. – *Denkschriften der Kajs. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist.* – Klasse, Wien, 1890. – Bd. 38, № 2. – S. 1–62.

12. Vajs J. Rukovet hlholske paleografie. Uvedeni do knjižniho pisma hlholskeho / J. Vajs. – Praga, 1933. – 242 s.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2014.

УДК 003.349:003.072 Кульбакин

Людмила Гнатенко

«СЛАВЯНСКАЯ ПАЛЕОГРАФИЯ» С. М. КУЛЬБАКИНА

Студия С. М. Кульбакина «Славянская палеография» была написана в 20-х годах XX в., а впервые издана в 2008 г. Труд автор не завершил – написал лишь предисловие, раздел по глаголической палеографии и начало раздела по кириллической палеографии.

С. М. Кульбакин писал работу по славянской палеографии, будучи уже известным славистом, языковедом, палеографом. Ученый много внимания уделял исследованию глаголических памятников и решению вопроса происхождения глаголического и кириллического письма. Для работы им были привлечены материалы 78 глаголических памятников. Раздел книги, посвященный глаголице, есть, по сути, последовательным разбором труда И. В. Ягича «Глаголическое письмо» (1911). Критический анализ труда И. В. Ягича был проведен ученым в связи с проблемой датирования давних глаголических памятников. Работа ученого с глаголической палеографии не потеряла своего значения и является одной из лучших обобщающих студий с этой проблематики.

К л ю ч е в ы е с л о в а : С. М. Кульбакин, славянская палеография, И. В. Ягич, глаголическое письмо, датировка.

UDC 003.349:003.072 Кульбакин

Liudmyla Hnatenko

S. M. KULBAKIN'S «SLAVIC PALEOGRAPHY»

A studio is presented. S. M. Kulbakin's «Славянская палеография», written in 20th of XX of century and first published only in 2008 to the year. Labour by an author was not completed a preface is written, division on glagolitic paleography and a prosecution is begun of division on cyrillic paleography. A manuscript is published fully, and because she was prepared to edition by an author, by him was the prepared typing of division for researches of glagolitic letter. In edition after authorial text given: the article about life and activity of scientist, review on a monograph, article about history of writing and fate of manuscript, list of labour of scientist of 1898-1939 pp., personal photos of scientist and title folias from his books.

S. M. Kulbakin wrote a studio on Slavic paleography being already the known slavist, linguist, paleographer. A much attention much attention to research of glagolitic monuments and decision of question of origin of glagolitic and cyrillic letter. For work materials of 78 glagolitic monuments were attracted them. Division of book, sanctified to glagolitic, is, as it marks in the review of A. A. Turilov, by the successive analysis of labour of I. V. Jagicha «Glagolitic letter» (1911). Walkthrough of labour of I. V. Jagicha was conducted by scientist in connection with the problem of dating of old glagolitic monuments. Work of scientist from glagolitic paleography did not lose the value and is one of the best summarizing studios with it. She became accessible to the scientists only after edition and needs modern scientific critical comprehension and clarification of codicology, palaeography, graphic arts and orthographic data. This edition remains not popular in slavic studies.

К е y o r d s : S. M. Kulbakin, Slavic paleography, V. Jagich, Glagolitic letter, dating.